

Rūta BUIVYDIENĖ

*Vilniaus universitetas***DĖL KELETO RETESNIŲ LIAUDINIŲ VAIVORYKŠTĖS PAVADINIMŲ**

Lietuvių kalbotyroje žinomas ir, atrodo, pripažintas Kazimiero Būgos nuopelnas, aiškinant žodžio *vaivorykštė* (*vaivorykštis*) kilmę; jis sukritikavo dėl liaudies etimologijos atsiradusią šio žodžio sampratą ir pabrėžė, kad tai nėra koks dūrinys iš **vaiva* (ar *vaivas*) + *rykštė*, o žodis, skaidytinas į reduplikacinę šaknį **vai-vor-* ir priesagą *-ykštė* (*-ykštis*), pgl. *šeimynykštis* ir pan. Toliau K. Būga sieja *vaivorykštę* su mėlynų uogų girtuoklių pavadinimu *vaivorai* „girtuoklės, голубица“ ir teigia, kad tiek uogos, tiek laumės juostos pavadinimai sietini su spalvos nusakymu: *vār-, ver-* [...] „žydras, голубой, caerulus“¹.

E. Fraenkeli, sutikdamas su K. Būgos pasiūlytuoju morfeminiu šio žodžio skaidymu į reduplikacinę, įvairiais fonetiniais variantais pasikartojančią šaknį ir priesagą *-ykštė* (*-ykštis*), toliau linkęs įžiūrėti šiame žodyje senos šaknies **uer-* „drehen, biegen (lenkti, kreipti)“, atsispindinčios lietuvių veiksmožodyje *vėrti*, tęsinį. Giminiškų žodžių būriui priklauso ir *varyti, vartai, virtinė, vora* bei kt. (Fraenkel LEW 1229).

Čia neketinama leisti į šių žinomų etimologijų kvestionavimą ar analizuoti visą sinonimiškų (vienažodžių ar dvižodžių) vaivorykštės pavadinimų aibę (vien aukštaičių tarmėje tų pavadinimų užfiksuotas didžiulis būrys)². Norima atkreipti dėmesį į keletą tiksliau nepakomentuotų tarminių vaivorykštės pavadinimų. Panašu, kad šio įstabaus, visame pasaulyje daugybę įdomių pavadinimų turinčio ir aibės mitologinių

¹ Pgl.: „*Vaivas*, light, luminous“ neturi nieko bendra su lot. žodžiu *vitrum* „stiklas“ [...]. *Vaivą* raštuosna paleido mūsų patrijotai, kuriems pasirodė, kad „Laumės juostos“ vardas *vaivorykštis* [...] arba *vaivorykštė* Bsg, Jnš, Kp, Kuliai [...] „tęcza, радуга“ yra susidaręs iš **vaivo* „šviesos“ + *rykštė* „Rute, pozra“. Iš tikrųjų *vaivorykštis* turi būti skaidomas morfemomis šitaip: *vaivór-ykštis*, kur *-ykštis* tėra galūnė kaip ir žodžiuose: *šeimynykštis, bandykštis* [...], *pėrnykštis, andainykštis* ir kt. *Vaivorykščio* šakninė dalis yra bendra su uogų vardu *vaivorai* „girtuoklės, голубица, vaccinum uliginosum“ Erž, Kv, Ms..., *vovoras* „Rauschbeere“ [...], *vovorai* „Trunkelbeere“ [...]. Ir uoga (rus. голубица // голубой „blaivas, mėlynas“) ir laumės juosta turi vardą nuo spalvos: *vār-, ver-* (plg. *vover-ykštis* „Regenbogen“) „žydras, голубой“, iš kur dvigubinis (reduplikatus) būdvardis **vaivóras, vovóras, vāvóras* ir *varvóras* (iš čia Butrimonių par. *varvór-ykštė* „Regenbogen“) „labai žydras“. Dėl reduplikacijos pirmosios dalies įvairumo pgl. *vie-versys* // *vo-veřsis* Ds // pr. *wer-wirsis* „Lerche“; *pie-pala*, la. *paipala* // sl. *peř-pelъ* „nepenel, Wachtel“ – Būga RR, 1959, 322t.

² Pgl. I. Vasiliauskaitė, Vaivorykštės pavadinimai aukštaičių tarmėje (bakalauro darbas, vadovė doc. dr. Z. Babickienė), Vilnius, 2006 (toliau – Vasiliauskaitė). Taip pat žr. B. Rokaitė, Vaivorykštės pavadinimai lietuvių kalbos tarmėse, – Lietuvos mokslų akademijos darbai, serija A, 2(15), 1963.

interpretacijų įvairiose kultūrose susilaukusio išskirtinio gamtos reiškinių įvardijimas lietuvių kalboje tapo tikru liaudies etimologijos „favoritu“. (Be paties K. Būgos pastebėto nepagrįsto morfeminio „skaidymo“ į „vaiva (vaivas)“ ir „rykštė“, šį teiginį galėtų iliustruoti daugybė antrinių, tokio „skaidymo“ inspiruotų metaforinių vaivorykštės pavadinimų: *Dievo rykštė, Vaivos rykštė, orarykštė*³.

Vaivóraikštė. Pavadinimas, pateikiamas LKA (I, 181) iš Kriukų (Joniškio r.), plg. Vasiliauskaitė 15. Tai, mūsų manymu, neabejotinas liaudies etimologijos perdirbinys: *vaivor-rykštė*, kaip teigė Būga, suvoktas kaip [vaivo-rykštė], o pastaroji (jau reinterpretuota) forma vėlgi dėl liaudies etimologijos sutapatinta su žodžiu *raikštė*, tarmėse pažįstamu „raiščio“ reikšme (*raiščio* variantas su įterptiniu -k-). Liaudies etimologijos (sutapatinimo, motyvacijos „primetimo“) prigimtis šiuo atveju – metaforinis sugretinimas: vaivorykštė suvokta kaip „raikštė (raištis, juosta), juosianti dangų“. Pavadinimo motyvacijos požymis – tipiškas; semantiniu požiūriu plg. *laūmės juosta, dermės juosta*⁴.

Įdomu, kad iš Pietų Lietuvos (Daugų) pažįstamo reto vaivorykštės pavadinimo *stangà* (LKA I 182) pirminė reikšmė – taip pat „kaspinas, raištis, juosta“, plg.: *Mergos suriša plaukus stangom* (Ālovė); *Prapuolė rūtelė ir šilko stangėlė* (d.), Ródūnia (LKŽ XIII 662t.). Lie. *stangà* gali būti polonizmas, pasiskolintas iš le. *stega, wstęga* „kaspinas, juosta“, plg. le. *przeciąc wstęgę* „perkirti juostą (iškilmingai ką atidarant)“⁵. Kaip matome, semantinė motyvacija, reikšmės perkėlimas „raištis, juosta“ → „vaivorykštė“ inspiravo ne vieno šio gamtos reiškinių pavadinimo atsiradimą. Tas semantinės motyvacijos požymis (reiškinių siejimas su juosta, raiščiu; vaivorykštė tarsi „apjuosianti“ dangaus skliautą) kartais kalbiškai akivaizdžiai išreiškiamas, eksplikuojamas (*laūmės juosta, dangaus juosta, vaivóraikštė*), o retsykais, kaip kad spėjamo slavizmo *stangà* atveju, kalbos vartotojams – ypač kitų tarmių atstovams ar miesto žmonėms, šnekantiems bendrine kalba – nėra toks akivaizdus, o tik implicitiškai, semantiškai yra nulėmęs tokio pavadinimo atsiradimą.

Vaivóraikštė (plg. LKA, LKŽ XVII 967, Vasiliauskaitė 15) – vėlgi liaudies etimologijos padaras, kuris gali būti ne šiaip fonetinis variantas, o atsiradęs sutapatinus žodžio *vaivóraikštė* antrąją „dalį“ su daiktavardžiu *raikštis*. Semantinis, loginis pagrindimas šiuo atveju nėra toks akivaizdus (gal įsivaizduota, kad vaivorykštė tarsi „perverianti“ dangų?), bet liaudies etimologijos procesai logikos paiso ne visada, žodžiai ne taip jau retai tapatinami, „perdirbami“ dėl formos panašumo.

³ Plg. Fraenkel, ten pat; B. Kabašinskaitė, Lietuvių kalbos liaudies etimologija ir artimi reiškiniai, Vilnius, 1998, 24; Vasiliauskaitė 33, 44 ir kt.

⁴ Šiuos ir kitus straipsnyje analizuojamus vaivorykštės pavadinimų pavyzdžius (išskyrus pabaigoje aptariamus *varykštė, vorykštė*) galima rasti minėtame I. Vasiliauskaitės darbe, taip pat LKŽ.

⁵ V. Vaitkevičiūtė, Lenkų-lietuvių kalbų žodynas, Vilnius, 1979, 886.

Vovėrykščia (Girdžiai, Jurbarko r., plg. LKA I 181). Šis fonetinis reduplikacinis žodžio šaknies variantas vėlgi veikiausiai atsirado ne šiaip sau, o dėl liaudies etimologinio perdirbimo, „ištikusio“ greičiausiai susiejus *vaivorykštės* formą su žodžiu *voverė*. Toks aiškinimas tikėtinas ir dėl to, kad ir *voverė* turi tarminių fonetinių variantų, plg. *vėveris*, *vaiverė* „voverė“ (LKŽ XVII 967, XIX 13); dar plg. minkštakalių žvėrelių patinėlio pavadinimą *vaiveris* (*voverė* ir *vaiveris* liaudies gali būti ir tapatinami). Priesaga *-ykščia* galėtų būti suprantama ir kaip priesagų *-ykštė* (*vaivor-*ykštė**, *šeimn-*ykštė**) ir *-yčia* (*telyčia*, *varp-in-yčia*) mišimo rezultatas.

Jeigu jau įmanoma vaivorykštės pavadinimo asociacija (tapatinimas, mišimas) su žvėrelio pavadinimu vienu atveju, kodėl gi negalėtų tokių reiškinių būti ir daugiau? Liaudis pastabi, o ir ne taip jau keista, kad asociatyvinis žvilgsnis nuo vieno gamtos kūrinio peršoka prie kito. Tad kitas šio straipsnelio dėmesio objektas – daiktavardis *žebeňkštė* „vaivorykštė“. Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti keista – ką bendra šis akcentinis ir morfologinis žvėrelio pavadinimo *žebenkštis* variantas gali turėti su vaivorykšte? Pasigilinus aiškėja, kad, LKŽ duomenimis, tiek *žebenkštis*, tiek *žebeňkštė* dar turi ir kitą reikšmę – „žibintuvo žnyplės skalai uždegti, žibinčius“, kitaip sakant, „įrankis pasišviesti“ (LKŽ XX 226). Be to, žvėrelio pavadinimas *žebenkštis* turi ir variantą *žibinkštis*, kuris vėlgi, be žvėrelio, LKŽ duomenimis, dar gali žymėti ir „žibinčių (įrankį pasišviesti, žibinti)“, plg.: *Kap balanom žibino, tai padarė tokį žibinkštį* (Kučiučiai, Lazdijų r., plg. LKŽ XX 455). Sugretinus tuos faktus, galima spėti, kad vaivorykštė, matyt, suvokta kaip „žibanti, žibinanti, įžiebta (šviečianti)“. Tad greičiausiai vaivorykštės pavadinimo *žebeňkštė* pirminis šaltinis – veiksmazodžiai *žibėti* (*žiba*, *žibėjo*) ar *žibinti* (*žibina*, *žibino*), kuriuos pratęsia giminiški žodžiai *žibiňtas*, *žibiňčius*, *žiburys*, *žibūtė* (pastaroji aiškintina kaip iš tolo skaisčia spalva „žibanti“, traukianti akį miško gėlėlė). Tokių nuo pamatinio veiksmazodžio nutolusių pavidalų – *žebeňkštė* – žodis įgijo dėl analoginių, liaudies etimologinių „žaidimų“, dėl žodžių *žebenkštis*, *žebeňkštė* ir *žibinkštis* daugiareikšmiškumo bei variantų tapatinimo, mišimo.

Retas tarminis vaivorykštės pavadinimas *sverblė* (LKA I 182; V a s i l i a u s k a i t ė 18) gali būti su priesaga *-lė* išsivestas iš veiksmazodžio *sverbti(s)*, *-ia(si)*, *-ė(si)* (tarminės *skverbtis* formos be *k*), plg. LKŽ XIV 307; vaivorykštė galėjo būti suvokta kaip „prisiskverbianti pro orą, sklindanti oru“. Kitas įmanomas aiškinimas – *sverblė* galbūt galėtų būti priesagos *-lė* vedinys iš *siurbti* (*siurbia*, *siurbė*), tik su įterptiniu *v* ir fonetiškai kiek modifikuotas (< **siurblė*). Tai neatrodo keista, jei prisiminsime liaudies tikėjimą, kad vaivorykštė „siurbianti, traukianti, gerianti vandenį“: apie šią vaivorykštei priskiriamą ypatybę užrašyta net sakmė, pateikiama N. Vėliaus; vartojama ir daugiau su vandens, drėgmės gėrimu, siurbimu, sriaubimu fonetiškai ir/ar semantiškai siejamų vaivorykštės pavadinimų (apie tai plačiau rašyta minėtame Vasiliauskaitės darbe).

Ir pabaigai – keletas pastabų apie labai retas, mažai kam girdėtas formas *varykštė*, *vorykštė* „vaivorykštė“. E. Fraenkelišias formas, pateiktas iš Bretkūno ir Bezenbergerio raštų, vadina „nereduplikuotomis“ (LEW 1185). Sunku pasakyti, ar šitaip formuluodamas Fraenkelišias laikė jas senesnėmis už lytį *vaivorykštė*, ar tik norėjo konstatuoti faktą, kad jų šaknis viensiemenė. Latviai šalia mūsų vaivorykštės pavadinimui giminiško *varavīksna* turi ir *vař(a)vīksne* (jungiamasis balsis *a* skliausteliuose, tad, matyt, įmanomas ir viensiemenis pirmasis sandas, t. y. forma be jungiamojo balsio), pgl. Fraenkelišias LEW, ten pat. Bretkūno Biblijoje skaitome: „*Dabokias varykštės* (parašėte *dangaus lanko*) ir *liaupsink Sutvertoji jos* (BB Sir 43, 12) LKŽ XVIII 188. Iš fakto, kad parašėte pridėtas žodžio paaiškinimas, galime numanyti, kad formą *varykštė* jau Bretkūnas, matyt, bus suvokęs kaip retą, dėl to turbūt ir stengėsi pakomentuoti priedašu *dangaus lankas*. Nėra neįmanoma, kad tiek *varykštė*, tiek *vorykštė* galėtų būti ir antrinės kilmės formos, pakeitusios pavidalą tiek dėl to, kad spontaniškai stengtasi palengvinti, supaprastinti žodžio *vaivorykštė* tarimą, tiek dėl liaudies etimologijos „išikišimo“: *varykštė* gali būti perdirbtas, „nusižiūrėjus“ į žodį *varyti* (*vāro*, *vārē*) arba yra tiesiog fonetinis *vorykštės* variantas su *a* vietoje *o*; *vorykštė*, kaip matyti ir iš LKŽ sudarytojų nuorodos, suprastinas kaip *vorrykštė* (LKŽ XIX 951). Forma *vorrykštė* neabejotinai yra susidariusi dėl liaudies etimologijos, kuri, konkrečiau, galėjo pasireikšti dvejai: 1) arba *vaivor-ykštės* pirmasis sandas susietas, sutapatintas su žodžiu *voras* „toks vabalas“ (laumės juosta suvokta kaip „voro išausta tviskanti juosta“ ar pan.⁶), arba 2) *vorrykštė* yra gavusi tarmėse ne taip jau retą pridėtinį *v* (pgl. tarm. *voras* „oras“, *vuoga* „uoga“ ir pan.) ir suprastiną kaip (*v*)*orrykštė*, (*v*)*orarykštė* < *or(a)rykštė* „vaivorykštė“. Apie liaudies etimologijos perdirbinį *orarykštė* kalbininkų jau rašyta: vaivorykštė kalbinės bendruomenės sąmonėje neteisingai suvoktas kaip dūrinys su antruoju komponentu „rykštė“; galbūt dėl Būgos minėtos fonetiškai perdirbtos tarminės formos *varvorykštė* tarpinio garsinio poveikio liaudies etimologijos fantazija vaivorykštę galėjo susieti su „oro“ ir fonetiškai perkeisti į *orarykštę*, *orrykštę*: laumės juosta suvokta kaip „oro rykštė“ (pgl. Fraenkelišias LEW 1185; Kabašinskaitė, loc. cit.).

Tuo ir baigsime pastabas apie keletą retesnių liaudinių laumės juostos pavadinimų. Kažin ar daug atsirastų objektų, galinčių pranokti vaivorykštę liaudies etimologijos paveiktų lietuviškų pavadinimų gausa? Tokių išskirtinių, itin akį patraukiančių pasaulio reiškinių, kaip kad vaivorykštė, pavadinimų tyrimai gali būti įdomūs ne tik kaip priemonė atskleisti pavienių žodžių kilmę, bet ir kaip labai parankus bendresnių nominacijos aspektų, įvardijimo technikos mechanizmų analizės šaltinis.

⁶ Pgl. Būga RR II, 1959, 323.

ON SEVERAL RARE FOLK TERMS FOR ‘RAINBOW’ (LITH. *vaivorykštė*)

Summary

The article deals with several rare folk names for ‘rainbow’ in the Lithuanian language: *vaivóraikštė*, *vaivórakštė*, *vovėrykščia*, *stangà*, *žebeňkštė*, *sverblė*, *varykštė*, *vorykštė*. These names and their etymological aspects are discussed, the motivation for such names is described; the relation of these words to other more frequent terms for ‘rainbow’ is examined. Most of the words in question (with the exception, probably, of the term *stangà*, which might possibly also be of foreign origin, cf. Pol. *stęga*, *wstęga* ‘ribbon, swathe, sash’) have originated under the influence of folk etymology manifested here in various different ways. An attempt is made to demonstrate, in particular, in what way and why the forms of the analysed words have been altered, what caused their particular transformations, how the words acquired their present shapes. An attempt is also made to show the sequence of the influences of the associative “mechanisms” of folk etymology. Attention is drawn to the fact that the designation of this marvellous natural phenomenon, having innumerable mythological interpretations and related to different beliefs in various cultures of the world, has become in the Lithuanian language a real “favourite” of folk etymology.

Rūta BUIVYDIENĖ

Baltistikos ir bendrosios kalbotyros katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 5

LT-01513 Vilnius

Lietuva

[ruta.buivydiene@flf.vu.lt]